

TADEUSZ WIŚLAŃSKI, ZAKŁAD ARCHEOLOGII
WIELKOPOLSKI IHKM PAN, POZNAŃ

GŁÓWNE NURTY ROZWOJU KULTUROWEGO W STARSZYM NEOLICIE NA NIŻU POLSKIM

Budowa podłoża geologicznego i działalność lodowców spowodowały, że podstawowe krainy geograficzne w dorzeczach Odry i Wisły przebiegają w przybliżeniu równoleżnikowo. Od południa ciągną się pasma Karpat i Sudetów z licznymi jednak przejściami w kierunku dorzecza Dunaju i Kotliny Czeskiej. U ich podnóża biegnie strefa starych wyżyn, których znaczne partie pokrywają gleby lessowe. Na północ od nich rozciąga się obszar Niżu Polskiego (od ok. 150 m nad poziom morza) stanowiącego integralną część Niżu Środkowoeuropejskiego. Krainy te w poprzek przecinają Odry i Wisła. Ich dorzecza poprzez Wartę i Noteć były ze sobą silnie powiązane.

Niż Polski nie tworzy jednolitej całości geograficznej. Dzieli się on na szereg, przeważnie równoleżnikowo przebiegających krain, wyznaczanych m. in. przez dwie rozległe pradoliny lodowcowe (t. zw. berlińsko-warszawską i eberswaldzko-toruńską), pasy pojezierzy, moren czołowych i zastoisk. Duże różnice lokalne wykazuje też nawodnienie, gleby, szata roślinna i klimat. Warunki dla rozwoju gospodarki i osadnictwa ludów pierwotnych były więc na niżu bardzo różnorodne. Przeważnie odbiegały one znacznie od panujących w strefach lessowych Polski południowej. Jedynie niektóre okolice na Niżu zbliżały się pod pewnymi względami, głównie glebowymi, do obszarów południowych. Pokrywały je bowiem żyzne gleby brunatne i czarne ziemie, niekiedy wykształcone z utworów pylastych wodnego pochodzenia. Większe ich połącze wystąpiły w kilku regionach nad Odrą w pobliżu Szczecina oraz na obszarze Kujaw nad dolną Wisłą.¹

Na tych też terenach skupiło się najstarsze osadnictwo rolnicze. Łączyło się ono z migracją w dół Odry i Wisły grup kultury ceramiki wstęgowej rytej, które szybko przeszły przez nieuradzajne, pokryte przeważnie jało-

¹ M. in. J. Kostrowicki 1961, Środowisko geograficzne Polski, Warszawa; S. Lencewicz—J. Kondracki 1962, Geografia fizyczna Polski, Warszawa.

wymi piaskami obszary w środkowym biegu obu rzek, pozostawiając tam jedynie ubogie ślady swojej działalności.

W ten sposób wytworzyły się na Niżu Polskim dwa większe skupiska osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej (ryc. 1 : 6) mające nieco odmiennie powiązania genetyczne. Skupisko nad dolną Odrą wiązało się przede wszystkim z Dolnym Śląskiem, natomiast kujawskie z Małopolską.² Jest jednak bardzo prawdopodobne, że również na Kujawy docierały grupy tej kultury z nad Odry. Przemawia za tym ornament wypełnianych wstęg, nie spotykany prawie zupełnie w Małopolsce a powszechny na Śląsku. Na Kujawach podobne wątki występują jednak rzadko, i jak się wydaje pojawiły się dopiero w młodszych fazach rozwojowych.³ Nie można także wykluczyć penetracji grup tej kultury w kierunku przeciwnym.⁴

Oba wspomniane skupiska osadnicze powstały mniej więcej w tym samym czasie w tak zwanej fazie nutowej, której początek na niżu przypadał zapewne około 4300 p. n. e.⁵ Rozwijały się one również paralelnie z młodszymi fazami na południu Polski. Niektóre materiały kujawskie pozwalają przypuszczać, że kultura ta przetrwała na północy nieco dłużej.⁶ Przemawia za tym także późniejsze pojawienie się tutaj kultur ceramiki wstęgowej kłutej i lengyelskiej (zapewne około 3800–3500 p. n. e.). Pierwsza z nich rozprzestrzeniła się głównie w dol Odrę, opanowując także Kujawy, druga wzdłuż Wisły. Ich bardziej zwarte osadnictwo jedynie w nieznacznym stopniu przekroczyło obszary zajmowane przez rolników w okresie poprzednim.

Wzajemny stosunek wspomnianych kultur na niżu nie został jeszcze dostatecznie wyjaśniony.⁷ Wiadomo jednak, że bardzo silnie na siebie oddziaływały i wspólnie stworzyły bazę dla powstania w drugiej połowie IV tysiąclecia ostatniego członu cyklu „naddunajskiego“ tak zwanej grupy brzesko-kujawskiej⁸ i jej nadodrzańskich odpowiedników.⁹

Wszystkie niżowe ugrupowania omawianego cyklu utrzymywały liczne kontakty z obszarami lessowymi, skąd czerpały nowe idee, sprowadzały

² M. in. T. Wiślański 1969, Uwagi o kulturze ceramiki wstęgowej rytej na terenie Polski północno-zachodniej, w: Z badań nad kulturą ceramiki wstęgowej rytej, s. 31n; A. Kulczycka-Leciejewiczowa 1970, The Linear and Stroked Pottery Cultures, w: The Neolithic in Poland, s. 39n.

³ T. Wiślański 1969, s. 33.

⁴ T. Wiślański 1974, Kultura ceramiki wstęgowej rytej na ziemi pyrzyckiej, w: Studia Archaeologica Pomeranica, s. 74.

⁵ J. A. Bakker—J. C. Vogel—T. Wiślański 1969, TBC and other C 14 Dates from Poland, Helinium, vol. 9, s. 5, Strzelce, pow. Mogilno: 4310 ± 60 BC — 6260 ± 60 BP wg chron. konwencjonalnej.

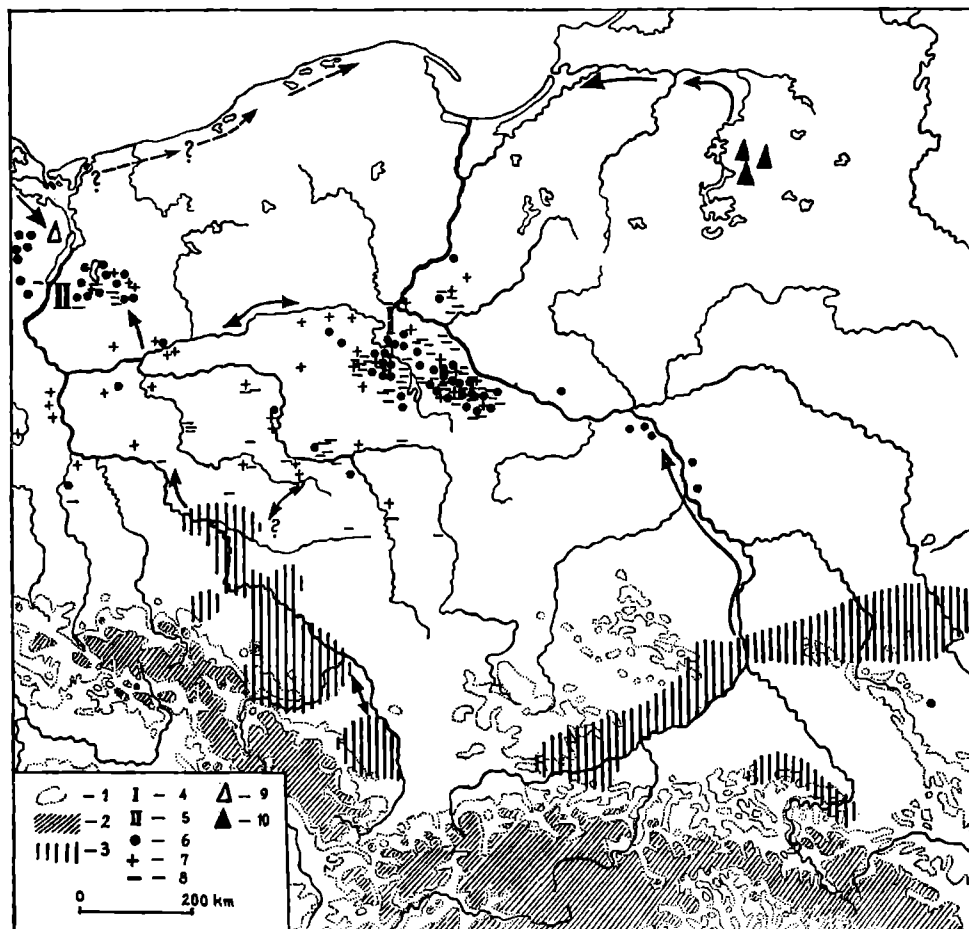
⁶ L. Gabalówna 1963, Ślady osadnictwa kultur z cyklu wstęgowych w Radziejowie Kujawskim, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr. 9, tabl. VII—XVIII.

⁷ M. in. A. Kulczycka-Leciejewiczowa 1970, s. 67; J. Kamińska—J. K. Kozłowski 1970, The Lengyel and Tlsza Cultures, w: The Neolithic in Poland, s. 89.

⁸ M. in. K. Jażdżewski 1938, Cmentarzyska kultury ceramiki wstęgowej i związane z nimi ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim, Wiadomości Archeologiczne, t. XV, s. 1n; L. Gabalówna 1966, Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej, Łódź.

⁹ M. in. T. Wiślański 1971, Uwagi o grupie górskiej kultury lendzielskiej w Polsce zachodniej, Archeologia Polski, t. XVI, s. 85n.

surowce (np. krzemień, hematyt, miedź), z południa też napływały zapewne niekiedy i nowe fale osadnicze. Cały więc ich kulturowy rozwój uzależniony był w znacznym stopniu od powiązań z żywotnymi ośrodkami w Małopolsce i na Śląsku dla których stanowiły jedynie obszary peryferyczne.¹⁰

Ryc. 1. Rozmieszczenie osadnictwa kultur kręgu „naddunajskiego” oraz znaleziska kultur Ertebølle i Serowo na terenie dorzeczy Odry i Wisły. (1 – poziomica 300 m n. p. m.; 2 – poziomica 500 m n. p. m.; 3 – tereny zajęte przez osadnictwo kultur „kręgu naddunajskiego” w strefie lessów w Polsce południowej; 4 – kujawskie skupisko osadnicze kultur kręgu „naddunajskiego”; 5 – skupisko osadnicze kultur kręgu „naddunajskiego” nad dolną Odrą; 6 – stanowiska kultury ceramiki wstęgowej rytej; 7 – stanowiska kultury ceramiki wstęgowej klutej i nadcisańskiej; 8 – stanowiska późnego horyzontu „lengyelskiego”; 9 – znaleziska kultury Ertebølle; 10 – stanowiska kultury Serowo (Zedmar–Ostrowiszki).)

¹⁰ T. Wiślański 1969 a, Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej, s. 110n.

Nawiasem warto wspomnieć, że być może na północy Polski pleciona kultury ceramiki wstęgowej rytej wysiewały już żyto (*Secale cereale*) jako samodzielną roślinę.¹¹

Zasiedlanie przez ludy rolnicze niektórych regionów niżu prowadziło do nawiązywania wzajemnych kontaktów pomiędzy nimi a miejscowymi ugrupowaniami mezolitycznymi. Zaczęły się one już na etapie rozwoju ceramiki wstęgowej rytej, ale były jeszcze wtenczas, jak się wydaje, bardzo słabe. Nasiliły się dopiero w okresie młodszych kultur „naddunajskich“ w IV tysiącleciu. Być może z asymilacją przez nie pewnej ilości gromad łowieckich wiąże się wzrost znaczenia myślistwa w ich gospodarce oraz szereg nowych cech między innymi licznymi koliai z zębów dzikich zwierząt, niektórych narzędzi krzemienych i rogowych.¹²

Nieco wyraźniej rysują się elementy neolityczne w zespołach mezolitycznych. Spotyka się w nich sporadycznie neolityczną ceramikę a także topory kamienne typu „naddunajskiego“. Tych ostatnich używano jako broni myśliwskiej. Za taką ich funkcją przemawia duża „radlica“ kamienna znaleziona obok łowcy, który utopił się wraz z żubrem w bagnie w Grabowie koło Starogardu Gdańskiego na Pomorzu Wschodnim.¹³ Trudno jednak narazie rozstrzygnąć czy i w jakim stopniu wskazane kontakty przyczyniły się również do rozprzestrzenienia się u ludów mezolitycznych załączków rolnictwa a zwłaszcza hodowli. Jest to jednak bardzo prawdopodobne.

Pewną odmianę w ramach procesów neolityzacyjnych tworzyła zazwyczaj strefa nadmorska i jej najbliższe zaplecze. Warunki naturalne prowadziły tam do tworzenia się specyficznych wysoko wyspecjalizowanych cywilizacji rybacko-łowiecko-zbierackich. Zamieszkujące tą strefę ludy dość wcześniej zapoznawały się z niektórymi zdobyczami cywilizacji neolitycznej. W przypadku południowego Bałtyku nastąpiło to już w pierwszej połowie IV tysiąclecia kiedy pojawiła się tam najstarsza ceramika i umiejętność gładzenia narzędzi kamiennych. W Szlezewiku-Holsztynie i w Danii podobna kultura zwana Ertebølle-Ellerbek przyswoiła sobie nawet na pewnym etapie pierwociny rolnictwa i hodowli.¹⁴ Zajęcia te miały jednak znaczenie uboczne. Nie stwierdzono ich już u jej grup zamieszkujących wybrzeża Meklenburgii, chociaż jak na to wskazują importy narzędzi kamiennych a nawet ceramiki wstęgowej kłutej na wyspie Rugii, musiały one utrzymywać jakieś kontakty z rolnikami, zapewne skupionymi wokół żyznych gleb na południe od Szczecina.¹⁵

Wybrzeża polskie pomiędzy Odrą i Wisłą nie dostarczyło dotąd śladów

¹¹ M. in. T. Wiślański 1970, Conclusion, w: The Neolithic in Poland, s. 426n.

¹² T. Wiślański 1969 a, s. 38n.

¹³ E. Lubicz-Niezabitowski 1947, Tragiczny epilog polowania sprzed 5000 lat, Z Otchłani Wieków t. XVI, s. 162.

¹⁴ M. in. H. Schwabedissen 1987, Ein horizontierter „Breitkeil“ aus Satrup und die mannigfachen Kulturverbindungen des beginnenden Neolithikums im Norden und Nordwesten, Palaeohistoria, t. 12, s. 409n; H. Schwabedissen 1972, Rosenhof ein Ellerbek Wohnplatz am einstigen Ostseeufer, Archäologisches Korrespondenzblatt, z. 2, s. 7; J. Troels-Smith 1987, The Ertebølle Culture and its Background, Palaeohistoria, t. 12, s. 505n.

¹⁵ B. Gramsch 1971, Zur Problem des Übergangs vom Mesolithikum zum Neolithikum in Flachland zwischen Elbe und Oder, w: Evolution und Revolution im Alten Orient und Europa, s. 130.

podobnych ugrupowań. Jednakże stałe obniżanie się tej partii lini brzegowej Bałtyku musiało spowodować zniszczenie wszelkich śladów osadnictwa.¹⁶ Natomiast grupy o zbliżonym typie kultury, datowane na połowę IV tysiąclecia stwierdzono na wschód od dolnej Wisły. Jest więc bardzo prawdopodobne, że pierwotnie występowały nad całym południowym wybrzeżem Bałtyku.

Znajdowane na wschód od dolnej Wisły stanowiska tego typu określa się jako kulturę serowską lub Zedmar-Ostrowiszki. Wykazywała ona rzeczywiście szereg pokrewieństw z zespołem ertebøllskim. Wiązały je między innymi zbliżona pozycja chronologiczna, pewne podobieństwa w zakresie ceramiki, narzędzi rogowych, kościanych, kamiennych i kultu (np. kult czaszek ludzkich).¹⁷ Z drugiej jednak strony wspomniany zespół ma też wiele wspólnych cech z wczesnymi stadiami kultur neolitycznych w dorzeczu Dniepru i wczesnymi ugrupowaniami wschodniego zlewiska Bałtyku.¹⁸

Grupy kultury serowskiej (Zedmar-Ostrowiszki) utrzymywały też prawdopodobnie jakieś kontakty z kujawskim skupiskiem rolników „naddunajskich“ (importy narzędzi kamiennych) i być może z wczesnymi stadiami kultury pucharów lejkowatych. Jednakże dalszy ich rozwój poszedł wyraźnie w kierunku doskonalenia form rybołówstwa. Cechy „neolityczne“ ograniczały się tylko do przejmowania niektórych zdobyczy technicznych. Rolnictwo i hodowla rozprzestrzeniły się dopiero na tym terenie w końcu młodszej epoki kamienia.¹⁹

Generalnie biorąc sytuacja w starszym neolicie (ca 4300–3500 p. n. e.) na Niżu Polskim przedstawiała się następująco: jego początki i starsze fazy wiązały się z migracją ludów rolniczych ze strefy lessowej, które wytworzyły nad dolną Wisłą i Odrą dwie większe kolonie. Ich późniejszy rozwój wiązał się również z impulsami przenikającymi z południa. Drugim przeciwnym ugrupowaniem były dość zróżnicowane kulturowo ludy rybacko-myśliwsko-zbierackie miejscowego mezolitu, ze specyficzną ich odmianą w strefie nadmorskiej i części w jej zapleczu leżących pojezierzy.

Jak na tym tle przedstawia się u schyłku starszego neolitu i na początku neolitu środkowego (co odpowiada późnemu neolitowi i protoeneolitowi lub starszemu eneolitowi wg podziałów południowych) pojawienie się nowej kultury tak zwanych pucharów lejkowatych.

Bezsprzecznie jej wykształcenie stanowiło kolejny generalny etap neolityzacji Niżu Polskiego. Znamionowało go ostateczne przełamanie barier ekologicznych związanych z brunatnymi i czarnymi ziemiami organicza-

¹⁶ B. Rosa 1968, Obszar południowobałtycki w okresie ostatniego zlodowacenia i w holocenie, w: Ostatnie zlodowacenie skandynawskie w Polsce, IG PAN Prace Geograficzne, nr. 64, s. 121.

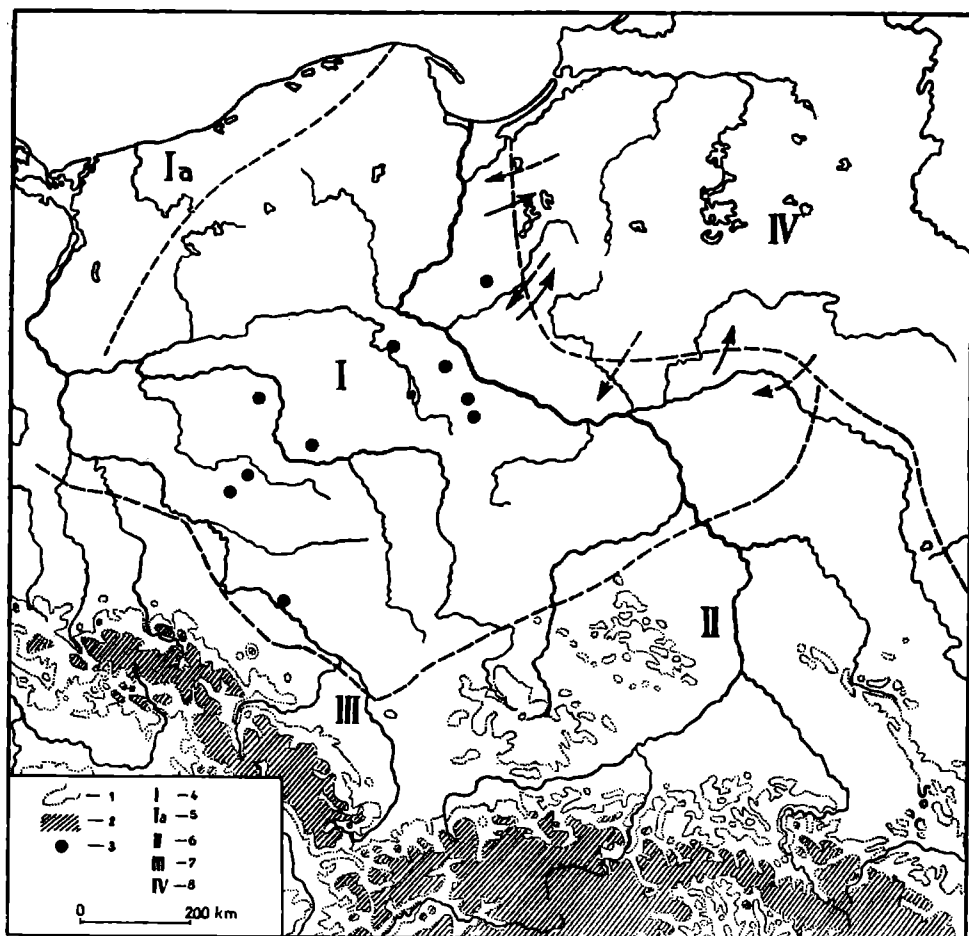
¹⁷ E. Kempisty 1970, The Complex of Comb and Pit-Marked Pottery Cultures, w: The Neolithic in Poland, s. 274; J. Okulicz 1973, Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e., s. 67n.

¹⁸ M. in. V. N. Danilenko 1969, Neolit Ukrainy; D. J. Telegin 1969, Mitteldnieprgebiet und die östlich anschliessende Ukraine in der Epoche des Neolithikums und der frühen Metallzeit, Zeitschrift für Archäologie, t. 3, s. 1n; R. Indreko 1964, Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Stockholm.

¹⁹ M. in. T. Wiślański 1969 a, s. 54.

jącymi w znacznym stopniu osadnictwo ludów kultur „naddunajskich“ i szerokie rozejście się rolnictwa oraz hodowli na obszarach niżowych.

Niż Polski obejmowała tak zwana grupa wschodnia (ryc. 2 : I) kultury pucharów lejkowatych,²⁰ chociaż zazębiała się ona na tym terenie z odmianami południowymi (małopolską i śląską) oraz z grupą północną nad dolną Odrą (ryc. 2 : Ia).

Ryc. 2. Rozmieszczenie stanowisk najstarszej fazy kultury pucharów lejkowatych i zasięgi jej grup lokalnych około 3000 p. n. e. w dorzeczu Odry i Wisły. (1 — poziomica 300 m n. p. m.; 2 — poziomica 500 m n. p. m.; 3—4 — grupa wschodnia; 5 — teren silniejszych wpływów grupy północnej; 6 — grupa południowo-wschodnia (Małopolska); 7 — grupa południowa (śląsko-morawska); 8 — strefa intensywniejszego osadnictwa kultur kręgu „ceramiki dołkowo-grzebykowej“).

²⁰ K. Jazdzewski 1936, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce północnej i zachodniej*, Poznań.

Na podstawie spostrzeżeń stratygraficznych i typologicznych podzielić ją można aktualnie na kilka faz (pomijając pewne odchylenia lokalne). Pierwszą z nich określa się jako fazę A/B lub sarnowską. Jej początki przypadają już być może na okres około połowy IV tysiąclecia.²¹ Fazę II określa się ostatnio jako pikutkowską.²² Ma ona wiele koneksji z grupą Baalberg i fazą C grupy północnej przy znacznie większym udziale tak zwanych elementów wióreckich. Aktualnie trudno ustalić pozycję chronologiczną tej fazy. Prawdopodobnie zamykała się ona w latach około 3300/3200–3000 p. n. e. Faza III to bogato ornamentowane stadium wióreckie (ca 3000?–2700/2600 p. n. e.),²³ którego początek można synchronizować z końcem grupy Baalberskiej i fazy C grupy północnej. Czwarte, dość zresztą zróżnicowane stadium określa się jako lubońskie (ca 2700/2600–? p. n. e.).

Dotychczas brak przekonujących danych wskazujących, że najstarsze stadia grupy wschodniej wykształciły się później od ugrupowań południowych tej kultury. Co najwyżej były one sobie współczesne, chociaż na przykład w Polsce odgałęzienie południowowschodnie (małopolskie) rozwinięło się prawdopodobnie dopiero przy końcu fazy II na północy. Również intensywne skolonizowanie przez tę kulturę części lessów Górnego i Dolnego Śląska ma jak się wydaje nieco młodszą metrykę.

Posiadane dane zdają się więc wskazywać, że grupa wschodnia miała na Niżu Polskim własne miejscowe, równie wczesne jak i niektóre inne grupy korzenie. Jej wykształcenie stanowiło więc jedno z ważnych ogniw w powstaniu tego rozległego kręgu kulturowego, który pomimo wielu wspólnych cech nawet w swoich najstarszych fazach trudno uznać za zupełnie jednorodny. Nie wywodził się on też prawdopodobnie z jednego organicznego pod względem przestrzennym obszaru. Stąd też powstanie poszczególnych jego grup, niezależnie od silnych prądów ujednoczających przebiegało zapewne nieco inaczej i inny był ich skład ilościowy i jakościowy.²⁴

Problem genezy interesującej nas tutaj grupy wschodniej sprowadza się głównie do zagadnienia w jakim stopniu nawiązywała ona do tradycji niżowych odłamów kultur kręgu „naddunajskiego“ oraz jaki udział w jej powstaniu miały miejscowe ludy mezolityczne. Danie pełnej odpowiedzi na te pytania jest aktualnie jeszcze trudne, można jedynie na ten temat wysunąć pewne sugestie.

Z analizy dostępnych źródeł zdaje się wynikać, że w procesie jej kształtowania się nie brały udziału plemiona strefy nadmorskiej. Natomiast rozbiór najstarszych zespołów (głównie z badań w Sarnowie na Kujawach) wskazuje wyraźnie, że niewątpliwie wiele elementów przejęła od kultur ceramiki wstęgowej klutej lub lengyelskiej. Poza oczywiście samym rolnic-

²¹ J. A. Bakker–J. C. Vogel–T. Wiślański 1969, s. 7 (Sarnowo, pow. Włocławek 3620 ± 60 BC – 5570 ± 60 BP).

²² L. Gabałówna 1970, Cmentarzysko płaskie kultury pucharów lejkowatych ze stan. 2 A w Czamaninku, pow. Radziejów Kujawski, Prace i Mat. M. Arch. i Etn. w Łodzi, nr. 17, s. 103.

²³ J. A. Bakker–C. J. Vogel–T. Wiślański 1969, s. 9–10 (Zarębowo, pow. Aleksandrów Kujawski 2675 ± 40 BC – 4625 ± 60 PB; Radziejów 2760 ± 40 BC – 4710 ± 40 BP).

²⁴ T. Wiślański 1973, Ze studiów nad genezą kultury pucharów lejkowatych, Archeologia Polski, t. XVIII, s. 113.

twem i hodowlą dotyczy to zapewne w dużym stopniu i ceramiki,²⁵ na Kujawach też pewnych tradycji krzemieniarskich uwidocznionych między innymi w częstym użytkowaniu importowanego z Małopolski surowca krzemienno (tzw. czekoladowego), bardzo rozpowszechnionego u nadwiślańskich plemion kultury lengyelskiej.²⁶

Dużo jednak cech omawianej kultury wskazuje wyraźnie na dziedzictwo po miejscowych plemionach mezolitycznych. Są one czytelne w narzędziach krzemieniennych i technikach obróbki tego surowca, zamięlowaniu do ozdób z bursztynu, nade wszystko jednak w niektórych formach i rozmieszczeniu osadnictwa oraz w obrządku pogrzebowym.²⁷

Scalanie tych elementów pochodzących z różnych źródeł w jedną specyficzną i odmienną całość, niezależnie od szerszych prądów międzykulturowych, musiało przebiegać na drodze skomplikowanych procesów. Wskazuje na to chociażby dość długie przeżywanie się w niektórych skupiskach niżowych późnych kultur „naddunajskich“. Potwierdzają to importy typowej dla nich ceramiki w osadach pucharów lejkowatych jak również dość częste wykluczenie się w skali mikroregionalnej osadnictwa najstarszych pucharów lejkowatych z osadnictwem tzw. grupy brzesko-kujawskiej i jej pokrewnymi. Zupełne opanowanie mikroregionów zasiedlanych intensywniej pierwotnie przez te ostatnie ugrupowania nastąpiło dopiero w fazie pikutkowskiej.

Pomimo zatem ścisłych powiązań powstanie grupy wschodniej kultury pucharów lejkowatych nie doprowadziło od razu do zaniku ugrupowań „naddunajskich“. Trudno więc tłumaczyć genezę omawianej grupy prostą ewolucją kultury późnolengyelskiej lub jej pokrewnych, które jedynie zmiennej formie rozszerzały swoje domeny. Raczej mamy do czynienia z procesem wynikłym z długotrwałego przenikania się dwóch światów — rolniczego i myśliwsko-rybackiego, przy czym procesy akulturacyjne sprzęgły się tutaj z równoczesnym twórczym przetworzeniem nowych elementów gospodarczo-kulturowych i przystosowaniem ich do tradycji szeroko pojętego środowiska niżowego. Prowadziło to w efekcie do wytworzenia dwóch, paralelnie przez pewien okres egzystujących, cywilizacji rolniczo-hodowlanych: załążkowych stadiów pucharów lejkowatych z silniejszym jak się wydaje udziałem substratu mezolitycznego i rozwijających się jeszcze przez jakiś czas większych ugrupowań o tradycjach kręgu „naddunajskiego“. Te ostatnie uległy jednak względnie szybko likwidacji, czy też raczej przetworzyły się ostatecznie w kulturę pucharów lejkowatych. Odbiło się to prawdopodobnie w fazie pikutkowskiej lub nawet na początku wióreckiej i stało się przyczyną wielkiego rozkwitu omawianej kultury na całym terenie Niżu Polskiego przy równoczesnym pogłębieniu się jej zróz-

²⁵ M. in. L. Gabałówna 1968, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Sarnowie, pow. Włocławek przeprowadzonych w r. 1967 na stan. 1 i 1A, Prace i Mat. M. Arch. i Etn. w Łodzi, nr. 15, s. 136; L. Gabałówna 1970, Wyniki analizy C 14 węgla drzewnych z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stan. 1 w Sarnowie z grobowca nr. 8 i niektóre problemy z nimi związane, Prace i Mat. M. Arch. i Etn. w Łodzi, nr. 17, s. 77n.

²⁶ E. Niesiołowska-Sreniowska 1973, The Problem of Mesolithic Traditions in the Neolithic Cultures of Poland, w: The Mesolithic in Europe, s. 443n.

²⁷ M. in. T. Wiślański 1969 a, s. 15 n; E. Niesiołowska-Sreniowska 1973, s. 446.

nicowania wewnętrznego. W tym okresie nasiliły się także wyraźnie wpływy przenikające z zachodu. Rozprzestrzenie się i stabilizacja kultury pucharów lejkowatych nie zakończyło jednak jeszcze pełnej neolityzacji Nizu Polskiego.

Mówiąc więc o rozwoju starszego neolitu na tym terenie należy wyróżnić kilka nurtów. Pierwszy tworzący podstawową linię rozwojową łączył się z ludami tak zwanego kręgu „naddunajskiego“, które rozwijały się przede wszystkim w okolicach Szczecina i na Kujawach słabo penetrując pozostałe tereny nizu. Oddziaływały one przez szereg stuleci na najbliższe otoczenie mezolityczne. Kontynuacją tego nurtu było wykształcenie się kultury pucharów lejkowatych stanowiącej w pewnym sensie syntezę tradycji starorolniczych i części ludów mezolitycznych. Wyraziło się to między innymi istotnymi przeobrażeniami w strukturze rolnictwa i hodowli, która rozeszła się wtenczas szeroko poza nejurodzajniejsze obszary pomiędzy Wisłą i Odrą.

Drugi nurt rozwojowy tworzyły ludy łowiecko-rybackie żyjące na peryferiach większych skupisk rolniczych. Zwolna przejmowały one różne zdobycze cywilizacyjne od rolników lecz przeważnie dość długo pozostawały przy tradycyjnych sposobach zdobywania pożywienia. Część z nich wzięła udział w tworzeniu się kultury pucharów lejkowatych, część natomiast dopiero w miarę rozwoju tej kultury wchodziła w jej skład. Jednakże miejscami takie „postmezolityczne“ czy „subneolityczne“ gromady przeżywały się bardzo długo. Nie tworzyły one jednak na zachód od Wisły bardziej zwartych ugrupowań.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w strefie wybrzeży morskich, jeziorzy i terenów pokrytych przeważnie lekkimi ziemiemi na wschód od dolnej Wisły. Zamieszkujące tu ludy mimo dość wczesnych kontaktów z rolnikami ze względu na niezbyt dogodny dla rozwoju gospodarki produkującej żywność warunki naturalne tworzyła specyficzną cywilizację opartą głównie na rybołówstwie, myślistwie i zbieractwie. Pod względem kulturowym w przeciwieństwie do ugrupowań „postmezolitycznych“ na zachód od Wisły, łączyła się ona z wielkim kręgiem kultur (znanych pod różnymi nazwami) zwartych lasów Europy północno-wschodniej, tworząc jego zachodnie peryferie. Krąg ten swoimi początkami tkwił już w starszym neolicie, jednakże pełniejszy jego rozwój na Nizu Polski północno-wschodniej przypadał dopiero na III i pierwszą połowę II tysiąclecia.

W tym czasie rozproszone grupy związane z wspomnianym kręgiem przenikały również ku zachodowi w dorzecze prawie całej Wisły i Odry²⁸ zajmując tam przeważnie, zamieszkiwane jeszcze przez różne miejscowe grupy „epimezolityczne“ mniej nadające się dla rozwoju rolnictwa regiony. Nasilenie ich parcia ku zachodowi nastąpiło jednak dopiero przy końcu młodszej epoki kamienia. Zbiegało się to z równoczesną wzmoczoną penetracją plemion rolniczo-hodowlanych (k. amfor kulistych i ceramiki sznurowej) na Nizu Polski północno-wschodniej, które dopiero teraz, poraz pierwszy na większą skalę rozprzestrzeniły tam nowe formy gospodarowania (zapewne z wyraźną przewagą hodowli). Prowadziło to w efekcie do stopniowego zacierania się wielokierunkowości rozwoju gospodarczego

²⁸ E. Kempisty 1970, fig. 74.

и оstateчного завершения полной неолитизации Ни́зу Польского.²⁹ Процессы те же względu на зрóżни́чowanie środowиска naturalnego и культурowego obszarów niżowych trwały zatem od początku neolitu aż do przelomu epoki kamienia i brązu.

ГЛАВНЫЕ ТЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ НЕОЛИТА ДРЕВНЕГО ПЕРИОДА В ПОЛЬСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Автор в своей статье занимается течениями развития неолита древнего периода (приблизительно 4300—3500 до н. э.) и начальных стадий неолита среднего периода Польской низменности.

Самое древнее заселение земледельцами с линейно-ленточной керамикой наблюдается в Польской низменности только на довольно больших участках плодородного чернозема над низовьями рек Одры и Вислы. Здесь сосредоточиваются также главные поселения „подунайских“ культур поздних периодов с накольчато-ленточной керамикой, с ледельской керамикой и керамикой типа Brześć Kujawski. Контакты этих групп из Поодря ведут в Силезию; из Силезии переходят также в Кужавы, где они, однако, сталкиваются с влияниями из Малопольши. Одновременно нужно предполагать контакты „подунайских“ культур Польской низменности с местными переживающими мезолитическими группами (находки неолитической керамики и каменных инструментов в мезолитических стоянках).

В течение первой половины 4 тысячелетия заимствуют способ производства керамики и каменных шлифованных инструментов также носители культуры Ertebølle-Ellebek. В этой и в одновременных родственных культурах восточнее от низовья реки Вислы наблюдается связь с неолитическими культурами раннего периода в бассейне реки Днепра. Более новым является комплекс мезолитическо-неолитических культур на восток от низовья реки Вислы, обозначаемый как культура Serowo или Zedmar—Ostrowiszki. Ее носители, подобно как создатели восточных групп культуры Ertebølle, не занимались ни земледелием, ни скотоводством (занимались рыболовством, охотой и сбором лесных плодов и были связаны с культурой с ямочно-ребричатой керамикой восточной Европы). Вопреки многочисленным контактам с земледельческими культурами перенимают носители культуры Serowo определенные элементы продуктивного образа жизни только в конце неолита.

Далее автор описывает возникновение восточной группы воронковидных кубков. Зарождение этой культуры представляет важный этап при распространении неолитизации в Польской низменности. Ее начало относится примерно к половине 4 тысячелетия до н. э. и находится в значительной мере в мезолитическом материке, развивающемся более продолжительное время под влиянием подунайской культуры. Только на определенной стадии развития культуры воронковидных кубков произошло ассимилирование переживающих больших групп населения ледельской культуры позднего периода; это явление стало поводом для полного расцвета, однако также для четкой внутренней дифференциации культуры воронковидных кубков.

Возникновение и распространение культуры воронковидных кубков не закончило процесс неолитизации Польской низменности. Завершение этого процесса произошло только в конце каменного века и в начале бронзового века, когда все группы, живущие в этой области, начинают заниматься земледелием и скотоводством.

Перевел Алеш Бранднер

²⁹ T. Wiślański 1969 a, s. 251; J. Okulicz 1973, s. 149n.

DIE HAUPTENTWICKLUNGSSTRÖMUNGEN DES FRÜHNEOLITHIKUMS IN DER POLNISCHEN TIEFEBENE

Der Autor stellt in seinem Vortrag die Hauptentwicklungsströmungen des Frühneolithikums (ca 4 300—3 500 v. u. Z.) und der Anfänge des Mittelneolithikums (des Äneolithikums oder auch des Protoäneolithikums gemäss der südlichen Nomenklatur) in der Polnischen Tiefebene dar.

Die natürliche Umwelt der Polnischen Tiefebene war überaus vielfältig sowie auch mit verschiedenen Bodenarten, vorwiegend mit Sand- und Lehmböden bedeckt. Lediglich in den Gegenden von Szczecin am Unterlauf der Oder und in Kujawien am Unterlauf der Weichsel sind grössere Landstriche mit fruchtbarer Schwarzerde anzutreffen.¹ Gerade in diesen Gegenden siedelte sich die älteste ackerbaureibende Bevölkerung der Linienbandkeramikultur (in der sogen. Notenphase) an (Abb. 1 : 6). Sie gelangte hierher aus den kleinpolnischen und schlesischen Lössgebieten.² Gerade in diesen Gebieten konzentrierte sich auch die Hauptbesiedlung der sogen. jüngeren „donauländischen“ Kulturen. Sie waren durch die mit einer gewissen Verspätung in der Tiefebene erschienenen Stichbandkeramikultur, der Lengyelkultur (Abb. 1 : 7) sowie durch die sich in der zweiten Hälfte des IV. Jahrtausend entwickelnde Brześć Kujawski Gruppe und mit ihr verwandte Gruppen (Abb. 1 : 8), die nahe der Oder vorkamen, vertreten.⁷⁻⁹

Im allgemeinen wiesen die Gruppen dieser Kulturen in der Nähe der Oder mehr Bindungen mit Schlesien auf. Deren Einflüsse reichten jedoch meistens auch bis nach Kujawien, wo sie sich mit Einflüssen, die flussaufwärts der Weichsel aus Kleinpolen vordrangen, kreuzten.³⁻¹¹

Das über eine lange Zeit hindurch andauernde Bewohnen einiger Räume der Polnischen Tiefebene durch ackerbaureibende Völker musste zu verschiedenen Kontakten mit den sich hier weiter entwickelnden mesolithischen Gruppen geführt haben. Ein Verfolgen dieser Kontakte ist mit Rücksicht auf den augenblicklichen Stand der Forschungen noch recht schwierig. Jedoch weist eine gewisse Anzahl mesolithischer Gegenstände in Fundorten ackerbaureibender Kulturen sowie Wandlungen der wirtschaftlichen Struktur in ihren jüngeren Entwicklungsphasen deutlich auf ein Bestehen solcher Kontakte. Es kann sein, dass die ackerbaureibenden Völker des Frühneolithikums sogar einen Teil der Jagd- und Fischergruppen aufgesogen haben.

In mesolithischen Fundorten entdeckt man auch vereinzelt eine neolithische Keramik und Steinwerkzeuge. Es lässt sich jedoch schwer fest stellen bis zu welchem Grad sich mit diesen „Importen“ auch Elemente einer neolithischen Wirtschaft ausbreiteten.¹²⁻¹³

Eine Abwandlung neolithisierender Prozesse stellten die in der Meereszone und deren allernächstem Hinterland herrschenden Verhältnisse dar. In diesen Gebieten war gewissen Gruppen bereits in der ersten Hälfte des IV. Jahrtausend die Herstellung der Keramik sowie das Glätten von Steinwerkzeugen bekannt. In Schleswig und in Holstein sowie in Südkandinavien übernahmen die sich dort entwickelnden Völker der sogenannten Ertebølle- Ellerbekkultur auf einer gewissen Etappe den Pflanzenanbau sowie die Tierhaltung.¹⁴

Die erwähnte Kultur besiedelte das Küstengebiet bis zur Odermündung; es ist möglich, dass sie sogar weiter ostwärts gelangte. Das stetig fortschreitende Absinken der Küste zwischen der Oder und der Weichsel verursachte eine Zerstörung von Fundstellen, was eine Lösung dieses Problems ungemein erschwert.¹⁶ Jedoch befassten sich bereits die Vertreter dieser Kultur, die auf der Insel Rügen ansässig waren, wahrscheinlich nicht mit dem Ackerbau und der Viehhaltung.¹⁵

Fundorte, die mit der Ertebølle Fundstätte verwandt und zeitgenössisch sind, aber auch eine Reihe von Bindungen mit frühneolithischen Kulturen im Dnjepr Flussgebiet aufweisen, entdeckte man ebenfalls in der Masurischen Seenplatte östlich der unteren Weichsel (Abb. 1 : 10). Neuerdings bezeichnet man sie als Serowo oder Zedmar-Ostrowiskikultur. Die Bevölkerung dieser Kultur befasste sich ebenfalls nicht, ähnlich wie die östliche Gruppe der Ertebøllekultur, weder mit dem Pflanzenanbau noch mit der Viehhaltung.¹⁷⁻¹⁸ Sie repräsentierte eher ein sehr frühes Entwicklungsstadium spezifischer Fischer-, Jäger-Sammlerkulturen, die mit dem sogen. Kamm-Grübchenkreis des östlichen Europas in Verbindung standen. Deren geschlossener Wirkungsbereich nahm ebenfalls das nordöstliche Polen ein (Abb. 2 : 7). Trotz

zahlreicher Kontakte mit ackerbaureibenden Völkern begannen Gruppen dieser Kulturen in der Polnischen Tiefebene erst gegen Ende des Neolithikums gewisse Merkmale einer Lebensmittel produzierenden Wirtschaft zu übernehmen.¹⁹

Auf Grund der aufgezeigten Verhältnisse des älteren Neolithikums bespricht der Autor im folgenden die Genese der sogen. östlichen Gruppe der Trichterbecherkultur (Abb. 2 : 3).^{17, 20, 22, 23} Deren Entstehen stellte eine wichtige Etappe bei der weiten Ausbreitung der neolithischen Wirtschaft in der Tiefebene dar.

Der Entstehungsprozess der östlichen Gruppe dieser Kultur entfällt ungefähr auf die Mitte des IV. Jahrtausends.²¹ In ihren Anfängen entwickelte sie sich wahrscheinlich in einem beachtlichen Grad auf mesolithischen Völkern basierend, die binnenländische Gebiete besiedelten und eine längere Zeit hindurch unter dem unmittelbaren Einfluss stärker einwirkender „donauländischer“ Kulturen standen.²⁴⁻²⁷ Erst auf einer gewissen Etappe der Trichterbecherkultur erfolgte ein endgültiges Aufsaugen überlebter grosser Spätengyelgruppierungen. Dies trug zu dem vollen Erbblühen einer neu entstandenen Kultur, jedoch zugleich auch zu deren stärkeren inneren Differenzierung bei.²⁴

Das Entstehen und die Ausbreitung der Trichterbecherkultur beendete noch nicht die völlige Neolithisierung der Polnischen Tiefebene. Diese erfolgte erst gegen Ende der Steinzeit und zu Beginn der Bronzezeit als sämtliche in diesen Gebieten wohnende Gruppen sich mit dem Ackerbau und der Viehhaltung zu beschäftigen begannen.²⁸⁻²⁹

Übersetzt vom Autor

HLAVNÍ VÝVOJOVÉ PROUDY STARŠÍHO NEOLITU V POLSKÉ NÍŽINĚ

Autor se zabývá ve svém příspěvku vývojovými proudy staršího neolitu (cca 4300 až 3500 př. n. l.) a počátků středního neolitu (eneolitika či protoeneolitika podle „jižní“ nomenklatury) Polské nížiny.

Nejstarší osídlení zemědělci s lineární keramikou je v Polské nížině postižitelné pouze na větších ostrůvech úrodné černozemě nad dolní Odrou a dolní Vislou. Zde se koncentrují též hlavní sídliště mladších „podunajských“ kultur s vypíchanou keramikou, lengyelskou keramikou a keramikou typu Brześć Kujawski. Kontakty těchto skupin z Poodří vedou do Slezska; ze Slezska jdou vlivy i do Kujaw, kde se však kříží s vlivy z Malopolska. Současně je nutno předpokládat kontakty „podunajských“ kultur Polské nížiny s místními preživajícimi mezolitickými skupinami (nálezy neolitické keramiky a kamenných nástrojů v mezolitických stanicích).

Během 1. poloviny 4. tisíciletí přebírají znalost výroby keramiky a kamenných hlazených nástrojů i nositelé kultury Ertebølle-Ellerbek. V této a soudobých příbuzných kulturách východně od dolní Visly je shledáváno též spojení s časně neolitickými kulturami v Podněpří. Nověji je komplex mezoliticko-neolitických kultur na východ od dolní Visly označován jako kultura Serowo, nebo Zedmar-Ostrowiszki. Její nositelé, podobně jako tvůrci východních skupin kultury Ertebølle, se nezabývali ani zemědělstvím, ani chovem dobytka (rybářsko-lovecko-sběratelský způsob života, jsouci ve spojení s kulturou s hřebenově-jamkovou keramikou východní Evropy). Vzdor četným kontaktům se zemědělskými kulturami přebírají nositelé kultury Serowo jisté prvky produktivního způsobu života teprve ku konci neolitu.

Dále autor pojednává o genezi východní skupiny kultury nálevkovitých pohárů. Zrod této kultury představuje důležitou etapu při šíření neolitizace v Polské nížině. Její počátky spadají přibližně do poloviny 4. tisíciletí př. n. l. a tkví ve značné míře v mezolitickém podloží, vyvíjejícím se delší dobu pod vlivy z Podunají. Teprve v určitém stadiu vývoje kultury nálevkovitých pohárů došlo ke vstřebání přeživajících velkých skupin pozdnělengyelského obyvatelstva; to vedlo k plnému rozkvětu, avšak též k silné vnitřní diferenciaci kultury nálevkovitých pohárů.

Vznik a rozšíření kultury nálevkovitých pohárů neukončilo proces neolitizace Polské nížiny. K ukončení tohoto procesu došlo až ku konci doby kamenné a na počátku doby bronzové, kdy veškeré skupiny, žijící v této oblasti, přecházejí k zemědělství a chovu dobytka.